

POSUDEK DIZERTAČNÍ PRÁCE

RICHARD NIKISCHER (2015): Koncept regionální identity vo výzkume sociálne konštruovaných regiónov: multimierková perspektiva.

Oponent: Petr Daněk, Geografický ústav Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně

Richard Nikischer předkládá dizertační práci ve formě souboru čtrnácti odborných statí (z toho dvanácti publikovaných a dvou rukopisů), doprovobených poměrně rozsáhlou vstupní částí, v níž představuje teoreticko-metodologická východiska svých výzkumů a charakterizuje dále zařazené texty. Na první pohled je zřejmé, že jde o práci kvalitní, která se poctivě pouští do podrobné diskuse zvoleného tématu, a její podrobné prostudování první dojem jen potvrzuje.

Téma regionální identity z pohledu nové regionální geografie, jehož rozbor byl cílem DP a které je autorovým dlouhodobým výzkumným zájmem, není ve světové ani v české geografii nové, avšak předložená dizertace představuje mimořádně rozsáhlou a ucelenou diskusi tohoto tématu, která vedle zevrubného přehledu dosavadních poznatků poskytuje i řadu nových pohledů a originálních myšlenek. Silnou stránkou neobvykle rozsáhlého souboru prací je jejich těsné tematické propojení. Společným východiskem všech textů je koncept sociální konstrukce regionu Ansi Paasiho, který Richard Nikischer kreativním způsobem rozvíjí, upravuje, a především aplikuje na studium regionálních identit na různých měřítkových úrovních. Všechny texty zahrnuté do DP byly samostatně zpracovány autorem bez spoluautorství dalších osob.

Autor hned v úvodu sebevědomě prohlašuje, že „předkládaná práce ... nepochybně představuje hodnotný příspěvek k české (... i mezinárodní) diskusi regionální identity...“ Po přečtení práce mám dojem, že jeho sebevědomí je oprávněné. Richard Nikischer se během svého nepříliš dlouhého studia stal významným autorem albertovské identitární školy a předložená dizertace tak není jen „běžnou“ závěrečnou prací, ale také vymezuje zřetelný myšlenkový proud v rámci této školy.

Předchozí odstavce by mohly dostačovat ke konstatování doporučení k obhajobě. Dřív než se k němu dostanu, chci však poukázat na několik slabých míst, rozporů, opomenutí či zjednodušení, které předložené texty obsahují. Ve všech případech se nejedná o chyby, ale o poukázání na možné alternativní pohledy, které snad mohou být inspirativní v dalším výzkumu. Důvodem pro toto oddálení závěru je právě vědomí autora zájmu o problematiku, jeho výrazné postavení v krajině české geografie identit a přesvědčení, že toto téma bude rozvíjet i nadále.

Za prvé, texty opakovaně prostupuje otázka vztahu „reality regionu“ (text 3, s. 150) a jeho „obrazu“ (3, 149), která je otázkou vztahu objektivní a subjektivní existence regionu. Autor tvrdí, že „dochází k diskontinuitě mezi realitou a významy, které jsou regionu připisovány“ (3, 150), a dokonce se zamýšlí nad možnostmi měření této diskontinuity (tamtéž). To je projevem autora v podstatě humanistického přístupu, který předpokládá existenci společné identity, utvářející „reálný“ region. Jenže kdo – který vědec, zájem, skupina – je oprávněný se delegovat do pozice, odkud lze posoudit, který význam je „reálný“ a který je „jen“ subjektivním obrazem? Je-li region proces, není tento proces poháněn různými zájmy různých skupin, a to i těch uvnitř regionu? Mohou mít všichni Palestinci/Slováci/Češi stejnou představu o identitě jejich regionu? Pokud ne, která z více představ je ta „reálná“? Kdo rozhoduje o tom, kdo se na utváření regionální identity může podílet, a kdo je z tohoto procesu vyloučený? Není určení reálného významu jen otázkou moci toho, kdo toto rozlišení

provádí? Toto jsou příklady otázek, které problematizují humanistický pohled, a jejichž sledování by naše poznání procesu regionální identity mohlo prohloubit.

Autor si je problematičnosti vymezení objektivního (regionu) dobře vědomý a snaží objektivní nahradit „skutečným“ a skutečné definovat jako empirické (s. 43). Domnívám se, že to ale nepředstavuje řešení otázky. Copak je empiricky měřený pocit příslušnosti reálnější či objektivnější než ten neměřený? Copak subjektivní nemůže být skutečné? Zdá se mi užitečnější představu existence objektivních regionů a objektivní identity odmítnout úplně a na „objektivní“ vědecké definice se dívat (jen) jako na specifické reprezentace; zde může být užitečné Lefebvovo rozlišení „reprezentací prostoru“ (v tomto případě reprezentací regionu, tedy „vědeckých“, zdánlivě objektivních definic regionu) a „reprezentačních prostorů“/regionů (tj. těch žitých, subjektivních, obsahujících emoce). Zdá se mi, že toto rozlišení existuje i v Paasiho textech.

Za druhé, jedním z cílů práce je diskuse procesu identifikace s regiony různých řádovostních úrovní, a „viceměřítková perspektiva“ je i součástí titulu. Bohužel, právě nedostatečné teoretizování významu geografického měřítka regionální identity považuji za jednu z nejméně výrazných slabín práce. Autor se zaměřuje na hledání obecných rysů „regionální identity“ a přitom zobecňuje poznatky získané studiem identity lokální, regionální (substátní), národní i nadnárodní, a to napříč touto škálou, bez dostatečné pozornosti věnované měřítkově specifickým rysům. Domnívám se, že rozdíly v procesu identifikace na různých měřítkových úrovních jsou podstatné a jejich bližší a rigorózní studium by umožnilo odlišit obecné procesy formování identity a procesy měřítkově specifické.

Nejvíce se to týká národní identity, tj. identity národa a národního vědomí. Národní identita není jen příkladem jedné z řady měřítkově specifických regionálních identit, ale je identitou, která si nárokuje hegemonní postavení (aspoň v 19. a po většinu 20. století): národní území a příslušnost k národu je kladena nad všechny jiné identity, a to autoritativně jako nutná podmínka národní příslušnosti. V práci se opakovaně dočteme, že regionální identita je silou, pro kterou jsou lidé ochotni „dělat neuvěřitelné věci“ a dokonce „položít život za vlast“ (text 5, s. 65 aj.), nebo že „regionální identita dokázala napříč dějinami aktivizovat takové masy lidí jako málokterý jiný typ kolektivní identity“ (s. 49). Platí to však pro každou měřítkovou úroveň regionální identity? Není to spíše projev síly ideologie nacionalismu, která vytváří propojení mezi určitým územím, institucemi a mocí (společně reprezentovanými státem), a určitou kolektivní identitou (národem), a to na specifické měřítkové úrovni? Je-li na škále měřítka jeden region definován jako vlast a vztah k tomuto regionu ideologicky vyzdvížen nad všechny ostatní, musí existence této (=národní) identity ovlivňovat naši schopnost a potřebu identifikovat se s regiony všech jiných měřítek. Proto se mi jeví užitečné nepovažovat jednotlivé měřítkově specifické identity prostě jen za soubor obsahově podobných „regionálních“ identit, ale spíše za propojený systém diskurzů, lišících se nejen měřítkově, ale i kvalitativně. Takový pohled otevře možnosti studia vzájemných vztahů mezi jednotlivými „vrstvami“ identit, a geografické proměnlivosti takových identit.

Také lokální identita se kvalitativně odlišuje od regionálních identit vyšších měřítkových úrovní. Alespoň v moderní společnosti má totiž na její utváření silný vliv osobní žitá zkušenost, zatímco identity vyšších měřítek jsou utvářeny více diskurzivně a ideologicky.

Za třetí, málo je diskutována také role času, resp. proměn společenského, politického a ekonomického kontextu, ve kterém procesy identifikace probíhají. Autor opakovaně tvrdí, že „dochází k postupné institucionalizaci regionálního povědomí...“ (s. 46), „proces teritoriální identifikace... probíhal kontinuálně (text 9, s. 5) nebo že „identity se vytvářejí kontinuálně“ (9, 10) a „paměť je garantem dějin...“ (tamtéž). Domnívám se, že tento pohled na utváření identit jako na postupný, lineární proces je projevem autorova primordialistického přístupu.

Jeho extrémním projevem je např. tvrzení, že Velká Morava je „dodnes... nositelem významu hlubokého historického zakořenění moravské národnosti...“ (text 9). Užitečnější by byl spíše genealogický pohled na regionální identitu, který by umožnil sledovat historickou proměnlivost procesu jejího formování. Ano, existovala období a kontexty, kdy byli lidé ochotni umírat za vlast. Ale v jiných obdobích lidé umírali například za svoji víru (tj. významově prvořadá byla jejich náboženská identita) a vztah k vlasti nebyl relevantní nebo dokonce neexistoval. Užitečná zde může být např. Gellnerova teorie, založená na představě transformace vertikálního systému kolektivních (sociálních) identit na systém horizontální (geografický), která provázela nástup modernity. Možná, že v současnosti dochází ke vzniku nových typů kolektivních identit, které v určitých sociálních a geografických kontextech mohou oslabit regionální identity (např. v souvislosti s šířením informační společnosti a sociálních médií). Tedy podobně jako v případě měřítka je proces regionální identity odlišný v různých kontextech, a hledání jeho univerzální podstaty, o což se práce snaží, může být spíš zavádějící (zvláště pokud se použije metoda náhodně zvolených příkladů).

S tím souvisí (za čtvrté) i poněkud problematičtější vztah mezi vznikem regionů zdola („od lidu“, „bez zásahu ... elit“ (text 2, 621) a shora. Společně s autorem se domnívám, že toto rozlišení je pro naše poznání užitečné, ale řekl bych, že nejde o dva odlišné typy vzniku regionů, ale spíše o krajní konce škály, na níž se konkrétní procesy regionální identifikace pohybují. Souhlasím s tím, že vznik slovenské nebo české identity je příkladem vzniku regionu zdola, ale nesouhlasím s tím, že tyto identity vznikly postupně, evolučně, bez aktivní role elit. To je totiž stejná otázka jako ta, zda slovenský nebo český národ vznikly evolučně na základě kmenového příbuzenství (primordialiastický pohled) nebo jsou výsledkem procesu národní identifikace v moderní době (modernistický pohled). Osobně se kloním ke druhému přístupu, a roli elit v národním obrození považuji za nezastupitelnou. Lze uvést příklad národní identity, která vznikla evolučně, bez zásahu elit? Pokud jde o československou identitu, vznikla by bez Štefánika a Masaryka? Pokud jde o moravskou identitu, není spíše výsledkem národní mobilizace v 19. století a znovu v 90. letech 20. století, než projevem genu, který koluje v krvi Moravanů nepřetržitě od časů knížete Rastislava? Není skutečnost, že většinu obyvatel Moravy dnes tvoří Češi, více důsledkem rozhodnutí moravských elit ve druhé polovině 19. století připojit se k českému nacionalismu a nevytvářet vlastní projekt, než výsledek nějakého postupného vytváření identity od lidu, v němž postupně převážila česká identita nad moravskou?

Za páté, v procesu vytváření regionů je důležitá role moci. Právě proto, že na každém místě vždy existuje více regionálních identit, je posilování některé z nich (na úkor některé jiné) více předmětem určitých zájmů než jiných. Autor si je toho vědom, např. na s. 46 píše, že „určitým mocenským zásahem je ustanovená identita regionu“, ale dál se zkoumání tohoto „mocenského zásah“ nevěnuje. To není chyba – autor se v práci věnoval jiným tématům – ale spíše významné opomenutí. Totiž právě studium role moci v procesu vytváření identity by mohlo rozšířit naše poznání. Neměli bychom se ptát, kdo a s jakým cílem vybral určité prvky nebo rysy, na jejichž základě je identita budována?

Za šesté, oceňuji autorovo rozlišení „teritoria“ jako určitého typu území, charakteristického tím, že je pod kontrolou určité moci. Slovo „území“ pak ale nemůže být synonymem pro teritorium (jak se uvádí na s. 39), protože v češtině (a pravděpodobně i ve slovenštině) už má obecnější význam – označuje jakoukoliv část zemského povrchu bez ohledu na existenci kontroly (např. severní území, záplavové území, posvátné území, území nikoho...). Je-li teritorium výrazem mocenské kontroly, může existovat „zděděná teritorialita“, tedy teritorialita po zániku mocenské kontroly? Je dnes Orava či Morava nejen regionem, ale i teritoriem? Proces budování nového teoretického konceptu, který součástí posuzované práce

nepochybně je, zahrnuje také vytváření nových pojmů – zřejmě vždy nestačí jen přeložit pojmy z jiného jazyka.

Jen drobná terminologická poznámka se týká pojmu „prostorová identita“, který autor zavádí na s. 39. Může něco takového existovat? Jak sám autor uvádí, existence identity předpokládá identifikaci s institucionalizovanými činnostmi, diskurzem, symbolikou, existenci struktur očekávání. Pokud „prostor“ tyto atributy nemá, může k němu vzniknout emocionální vztah? Pokud je má, nejde pak o region (a tedy o regionální povědomí)?

Hodnocení metodické struktury práce vyznívá ambivalentně. Na jedné straně autor věnuje metodologii dost pozornosti, v kapitole 2.8 přináší přehled poměrně pestré škály použitelných metod a i v jednotlivých textech se metodikou pravidelně zabývá. Avšak jeho pojetí má spíše povahu diskuse literatury, představující použitelné metody, než diskusi konkrétních postupů použitých ve vlastní práci. V empirických částech potom najdeme odkazy na výsledky dosažené metodami, které nebyly představeny; v případě klastrové analýzy (7, 13-14, znovu 8, 11) není uvedena ani metodika ani odkaz na zdroj.

Souhlasím s autorem v tom, že při výzkumu tak měkkého, proměnlivého a emocionálního fenoménu, jako je regionální identita, by měly být preferovány kvalitativní metody. Rozpor je však v tom, že sám tyto metody používá jen okrajově – jen ve dvou ze 14 textů, a to ještě spíše na doplnění argumentu než jako jeho metodologický základ. V těch textech, které mají analytický charakter, spoléhá především na statistická data. V tom je kreativní a „vytěžení“ zdrojů jako ISSP nebo Eurobarometr patří k silným stránkám práce. Avšak právě s ohledem na povahu těchto dat by jejich interpretace měla být více podmíněná a kritická. Například jedním z hlavních zjištění textu č. 7 je „fakt“ existence slabého regionálního povědomí v ČR. Nemůže však být tento „fakt“ způsoben jen významovou odlišností mezi slovy „oddanost“ a „spjatost“, kterými se lišily dotazníky předložené respondentům v jednotlivých státech? To nevíme, a jsou-li naším jediným zdrojem jen výsledky kvantitativního výzkumu, ani nemáme možnost zjistit. Podobně, pokud nevíme, např. na základě doplňkového výzkumu, k jakému regionu se vlastně respondenti vyjadřovali (tak jako v textu č. 5 – byl myšlen např. vztah k regionu okres Dolný Kubín? Orava? Žilinský kraj?), potom je „vztah k regionu“ jen prázdným pojmem, který moc nemá smysl analyzovat a kvantifikovat.

Závěr:

Je zřejmé, že rozsah kritických poznámek v předchozím textu úměrně souvisí s rozsahem posuzované práce. Navíc jsem na základě autorovy argumentace přesvědčen, že některých omezení svých závěrů si je vědomý a hledá cesty k překonání těchto omezení. Nejnadějněji v tomto směru vyznívá jeho přesvědčení o potřebě prioritního využití kvalitativních výzkumných metod. Autor si je také vědomý určitých omezení, která jsou obsažena v jeho starších pracích. To je obdivuhodné vzhledem ke krátkému času, který od jejich vzniku uplynul, a dokládá to autorovo zrání a rozšiřující se přehled v problematice.

Po zvážení všech okolností jsem přesvědčen, že posuzovaná dizertace je kvalitní prací, která zasluhuje pozornost i od autorů mimo český identitární klub. Nejde o ucelený a uzavřený přehled poznání regionální identity – něco takového pravděpodobně ani není možné. Jde o soubor dílčích poznatků, který je podle mého názoru dostatečně široký i hluboký na to, aby si jeho autor zasloužil titul Ph.D. S knižním vydáním dizertace, ke kterému téma evidentně směřuje, bych však doporučil posečkat a snažit se poznání identity prohloubit a kriticky problematizovat, například zahrnutím některých poststrukturalistických pohledů, na které jsem poukázal výše (roli moci, větší důraz na kontext, genealogický/historický přístup aj.), a větším využitím kvalitativních metod (jak těch založených na dotazování, tak i např.

dekonstrukce nebo analýzy diskurzu). Už dnes jsem ale přesvědčen o tom, že práce splňuje požadavky kladené na dizertační práce na PřF UK, práci doporučuji k obhajobě a očekávám její příznivé přijetí.

Díličí poznámky:

V některých případech nejsou dostatečně vymezeny pojmy, se kterými se pracuje – týká se to např. vztahu mezi „image“ a „značkou“ regionu (4, 302), nebo „identitou regionu“ a „identitou destinace“. Také vztah mezi státem a národem, a lokálním a regionálním, není dostatečně teoretizován.

Na několika místech, ale spíš jen výjimečně, je argument opřen o příklad, který ale není nijak dokumentován nebo podepřen odkazem na zdroj – např. „regionalizace světového oceánu“ (2, 622 aj.), „případ kraje Vysočina“ (tamtéž).

Některá kartografická vyjádření nejsou na úrovni předpokládané pro dizertace – např. obr. 2 (7, 11) nebo 4 (2, 17). Navíc není úplně zřejmé, jestli byly kartodiagramy vytvořeny autorem nebo byly převzaty spolu s daty.

Otázky k obhajobě:

Má na vznik a vývoj regionální identity vliv to, zda moc, která vytváří tvar regionu, je nebo není demokratická? Jinými slovy, lze předpokládat silnější regionální povědomí v těch regionech, kde se jejich obyvatelé podílejí na volbě mocenských elit? Existuje k tomuto tématu kritická literatura?

Další otázky jsou obsaženy v předchozím textu.

V Brně 28. srpna 2015

Petr Daněk